

Hupbulwatan – 5 / hekaýalar toplумы

Category: Hekaýalar, Kitapcy, Sözler

написано kitapcy | 22 январа, 2025

Hupbulwatan – 5 / hekaýalar toplумы III bap

ŞOWLY AW

Dowly paňyň körpe ogly Dädebaý bilen duldegşir goňsusy Atageldi aganyň ýeke gyzy Gülnäziň arasynda bir ysnyşyk-mähriň baryny Gurbanmämmet ozalam çalaja syzýardy. Dädebaý diýeniň özi bir süňksüz gowy ýigit-dä! Hemişe ýylgyrar ýörer, hiç ajysy ýokdur, deň-duşlarynyň köpüsiniň agzyndan hapa söz çykar, ondan bolsa diňe «Inim jan!» bilen «wah, seň özüň bir gowy oglan» eşidersiň. Özem şeýle bir ýumşa çulum, ýapyşdygy işiň öz-özi bitip barýan ýalydyr. Ejesi Annabike daýzanyň hakyt özi-dä, o daýzaňam gürlände dilinden bal damýar-a ýöne. Dädesi bir töwra adam ýöne muň. Tüýs «Garny doýsa–gurbanlyk» diýilýänden. Henek-gülki, süýji gürrüň tapylsa turmasy bolmaz, Annabike gelneje tapyp alyp, «Ýör-ä, öýüň işi yetmiş ýerde çaşyp ýatyr» diýip alyp gaýtmasa. Öýdäki iňirdä çydaman, ýa halys işe basdyryp ugranda-da galaňňyramasy bolmaz. «Garysyna galyp» bir münzäbilse, üç günde bitmeli işi ýeke güne ýetirmän düp-düz eder. Soňam halys ýadap sütüni süýnenem bolsa, ýeke çäýnek çayy ýeke özi içmäge takady ýetmez. Gurbanmämmede kakasyny görkezip, özem hezil edip gülyän Dädebaýyň: «Seret, seret, tüýi düşüp giden silkmesini tä kimdir birine sataşýança kellesine geýmez dädem. Soňam bir iner çöküşini etse, ýedi çäýnek çaydanam ganmaz» diýip, gapdaldan keyp edýän gezekleri seýrek däl. Şeýle bolanda her gezek Dädebaý: «Dädemi ejem gözläp tapyp gelyänçä öýüň işi-hossasy şu ýere münendir» diýip, ýagyrynysyny görkezip degişmegem ýatdan çykarmaz. Başalty ýaş tapawudyna garamazdan, Gurbanmämmet bilenem dostdy. Ýumry-ýumşaklygynyň üstesine eli boşadygy: «Ýör, inijik, bir awa aýlanyp gaýdaly-la, sen ýabyňy mün, men eşege atlanaýyn»

diýip ýylgyryp geler. Ýöne her gezek çapyksuwarlyga ezber Gurbanmämmet ony eşege mündürmez. «Eger sen şu atyň eýerine gonsaň, menem artlaşdyrsaň, awa gidýän, ýogsamam ýok» diýer. Şonda Dädebaý hezil edip jykyrdar-da: «Garaz, sen halal awy şu haram eşege ýükläp alyp gaýtjak däl-dä, ýör, seň diýeniň bolsun, Gurbanmämmet jan» diýer.

Şol gezegem awlary oňdy. Çirtmek bilen-ä güýz ahyry bolansoň jöwendir mäsden doýany moýmudyklap ýöreýşinden belli sülgünleriň üçüsini gapjadylar. Hezil hem gyzykly pişe. Öň döwek ýeri bolan tegelek meýdançada at ýa eşek toýnagynyň aşagynda guma garylan dänäni çöpläp ýören käkilikdir sülgünleri aldamak aňsat. Birje gysym ak jöwen sep öňki harmanjaýa. Soňam çirtmegi gur-da, aňyrrakda bir gabarak çöpe bukulyp garaşyber. Käte oba içiniň towuklary bilen garyşyp-gatyşyp ýören janawerleriň birkisi däl, baş-altysy ýaňky dökülen dänäniň daşyna pasyrdap gonar, senem amatyna garap, çirtmegiň ýüpüni tart, wessalam! Ynha, bir semiz sülgün pasyrdap ýatandyr. Ylaýta-da, höwrüne ezmaýyşlyk etmegi küýseýän horaz sülgünler du zaga özüni urar.

Päh, gyşyň ilki gary ýeri çala akjardanda towşan awlamagyň keýpini diýsene sen! Oň lezzetini-keýpini Gurbanmämmet hiç zada çalyşmaz, ylaýta-da, ýoldaşyň Dädebaý bolsa.

Oňa pyýada gitseň gowy, özem irguşlukdan soň. Ana, onsoň, maňlaýyň ýagşyja çygjarar hol ilerki görünyän «Üçdepe» diýilýänden geçýänçäň. Barşyňa adama birden äkiden ýeňil gapanlaryňy guruşdyraga-da, üstünem guran selin ýa sazagyň inçejik püri bilen dularsyň-da, özüň loňkuldyklap ugrarsyň. Jomursak bolup ýatan gara sazagyň, her şahasyndan işek asaýmaly ak ojaryň, şolary aralap ösen gyzył ýylgynlaryň, ýaýbaň bolup giden çerkezleriň..., garaz, çölünň ýüz dürli ot-çöpüniň haýsynyň aşagyndan maral towşanyň towsup turjagyny bilýän dälsiň. Göz bilen gulaga öwrülip ädim urmasaň weli, hyrçyňy çalaja dişläp, bir kiçijik arman edersiniň. Töweregiň weli, agyn guş-gumursydyr haýwanu-möjegiň yzy bolup ýatandyr. Pah, ýöne towsaklap giden, bir-biri bilen oýun edişip, saba-säher garyn otuny alan towşanlaryň yzy bes-bellidir. Birini tapsaň sypdyrma-da, eňiber! Akyly keltejik janawar uzaga giden

däldir, hökman bir çöpüň düýbünde busup ýatandyr gözjagazyny gyryp-gyryp edipjik. Öz ugruna hilegärjedirem olar, şirin janyňa howp-hatar abanyanyňy aňaýsa.

– Jümmi, Kakajan ýaly oglanlar tazy bilen awlaýa awy, bilýäň-ä Gurbanmät jan. Men-ä ýöne taza derek özüň ýüwrüp almakda görýän awuň keypini...

Şeýle diýer-de, Dädebaý aýagyna ýelýüwrük çalnana döner weli, yzyna eýeribilseň, janyňa berekella.

Hawa, şol gezegem aw ganly bolupdy. Derrew goldan aşyp, depä münen Dädebaýyň diňe garasy görnüp galypdy. Gün giç guşluga baryberende ol her egnine iki towşan atyp hallaslap gelyärdi.

Gurbanmämmedem boş oturmandy. Ilki guran gapanyňyň üstüni çöp-çalam bilen çala örtüp, üstüne-de jübüsine guýup gaýdan jöweninden sepeleşdirip has bärräjikdäki buljum çöpde göwresini gizläp-gizlemänkä iki sany semiz sülgün gapanyň töweregine pelpellap gelyärdi.

Ondan garagörnümräk gaýrada ýene bir gapany gurup: «Öz-ä saňa ulurak zat düşäýse gerek!» diýip yza öwrülende beýleki gapanyň üstünde horaz sülgün jorta döwlen aýagyny arandan ýazdyrybilmän, ganatlaryny giň ýazyp pasyrdap ýatyrdy.

– Ine, indi «boldy» edeli, Gurbanmämmedet jan, herki zada ynsap ýagşy. Aýdylypdyr-a: «Aw eti – awulyk» diýlip. Günemamyzy şu pişä atmak hem günä, hem güzaply bor bilseň. Hany, ýöräli onda!

Şuny aýdan Dädebaý oba golaýlaberenlerinde Gurbanmämmediň egnine çalaja patlatdy:

– Inijik, bir zat aýtsam edermiň?!

– Seň ýumşuňa ýok diýen gezegim ýog-a, Dädebaý.

– Şu ýumşy hiç kimiň ýanynda aýtman, demiňem içiňde saklarmyň?

– Nätdiň-aý, göreniň ýanynda : «Ýaňy öýden mäsewe içdim, içine kädem dogralan özem» diýip ýaňrap ýören Garýagdy lakgy däl-ä men.

– Onda bolsa şu sülgünleň semizini Atageldi agalara taşlap ötermiň hiç kime duýdurmanrak. Gülnäz bar bolsa-ha ýuwaşjadan: «Şuny Dädebaý iberdi, özem öýdäkiler sorasa; «Gurbanmämmediň awy oňupdyr, onsoň ýüzugra «dadymlýk» diýip taşlap ötdi» diýäýsin. Öýde başga biri duşaýsa-da şo soňky diýenimi özüň

aýdarsyň, bomy?

– Şu işiňi-hä bitdi hasap edäý.

– Aý, göwnüm bol-a, Gurbanmämmet jan, dünýäde seň ýaly jahyl ýokdur-la! – Dädebaý uludan güldi. – Bu towşanlaryň ikisini saňa berip, ikisini öýe elterin weli, baý, dädem öten-geçene hezil edip zyýapat ýapar-a.

Oba girilensoň Gurbanmämmet beýleki sülgünem, almajagam bolsa, Dädebaýa ýalbaryp, zorlap diýen ýaly berdi. Onuň ýumşuny weli köstsüz bitirdi.

Şol günüň öýlänrägi enesi Aýjan mama agtygynyň başyny sypap:

– Ýaňy goňşymyz Jumasoltan begenjinden erni bir ýere gelmän: «Seň şü agtygyň Gurbanmämmet jan bir hamrak oglan, gün guşluk çaglary Gülnäze: «Awdan gelýän, me, size-de dadymlyk» diýip, bir sülgün taşlap gidiberipdir» diýýä. Şeýtgin, balam, eliňdäki iki bolsa goňşy-golama, garaz, il-günüňe paýlaber, berekedem taparsyň, adyňam owazly bor – diýende, bir syrly ýylgyryp oňaýypdy.

Ine, şol «hakyt ýüzüne hat çyzybermeli» diýilýän, ýaňy on ýedini dolduryp barýan Gülnäzi ejesi Jumasoltan: «Ganym eline düşüp namysa galandan gara suwa gark bolup öleniň gowudyr» diýip öz eli bilen hol ilerki Garaköle oklapdyr diýilse kim ynanar? Şonuň yzýany eli serdesseli özi duşmana topulan garabagyr enäniňem döşünden sünjülen naýza kebzesinden parran geçipdi. Atageldi aganyň şondan soň tä demi sogrulýança eline uzyn syryk alyp, gözüne görnen ot-çöpi: «Hä-ä, meňkileri elimden alan ganym senmi?!» diýip, tä dyr-pytrak bolýança saýgylap ýörenini görüp, diňe Gurbanmämmet däl, obanyň beýleki oglanlaram gözlerini ýaşlap, ýuwdunar ötägiderdiler.

Uruş gazaply boldy.

– Hany, tizräk gerek-ýaragy alyň-da düýelere, eşeklere ýükläň, bejit boluň! Galan zat ýatan-ýatan ýerinde dursun. Nesibede bolsa...

Çary baý ýa-ha yzyny aýtmaga howlukdy ýa-da gepini gümanada goýdy. Şu gürrüňden soňky gep-sözler Gurbanmämmediň hakydasynda däl. Diňe «Menem siziň bilen galjak» diýip atasynyň ýüzüne boýurganyp seretdi durdy. Şol wagt özüne hiç kimiň artykmaç eliniň yetmejegini bilibem durdyweli... Diňe

ejesi Ogulboldy:

– Gurbanmämmet jan, balam, howp-hataryň içinde seň nä körüň bar? Ýaraga güýjüň ýeterden ejiz-ä sen, biziň bilen... – diýip sözünü gutarmanka, gözi apbasy ýaly ýanyan oglan atasynyň aňyrsyna geçip, onuň ýukajyk agar çäkmeniniň syýyny berk gysymlady:

– Gitmen! Şu ýerde galaryn!

– A-ýu atasy, damary saňa çeken bolsa, diýdigi gutardygydyr. Ýöne özüňi goramasaňam şu agtygy goragyn, osal bolup ýöne...

Yzyny aýtman, bili az-kem бүkrelene meňzeş Aýjan mama çöküp oturan daýaw ineriň howudyna ýapyşdy.

Elem-ebtas bolup baryan göçkerweniň yzy ilerki Garagumuň bärden has beýik ýaly bolup görünýän ak alaňlarynyň aňyrsyna dulananda...

– Häýt, ýüwrüweri, ýagy Ýaňyýap tarapdan inen ýaly-la.

Zordan şuny aýdyp ýetişen Çary baý Gurbanmämmediň ýaňy ýumralyp ugran çigninden dözümlü silkende, ony öňe düşürdi. Gör-ä, muny! Atasy öýüň güncýkarsyndaky giden jöwenligiň buljumja ýerinde tüm taýynlan eken-ow...

Atasyna kelte tirkelen ýaly bolup ýörenem bolsa, özüniň bu işden bihabar galanyňy Gurbanmämmet geňem bolsa boýun aldy. Hersi gujak ýaly iki sany balhy tuduň aralygyndaky tüm görer gözden has gizlindi. Biri-biriniň içinden gol-pudak geçiren, aşagyndaky takyrjak ýerde toý märekesei ýerleşjek tutlaryň aşagy şabram ýapraklardan ýaňa öýle guşlugynda-da garaňkyrak görünýärdi. Çary baý keseligine gazyланam bolsa eňňit tekjelerinden aşak düşseň depäň degmeýän ýerdöle-tümi juda janygyp gözläýmeseň tapylmaz ýaly edipdir. Dikligine-hä erikmidir tal agajyndan baldyrça edip basyrypdyr-da, ýuka ýazyлан hyşa-gamşyň üstüne-de öli gitmedik semzek-syrkyn zyňşdyrypdyr. «Gapa» tutulan atkeçe ýeriň reňkine meňzeş bolansoň, bu ýerde yns-jyns bardyr öýdüljek däldi. Çig ysy kakyp duranam bolsa, ýokardaky yşgalaňdan Günüň şöhleleri bir-biriň yüzünü saýgarmaga, erkin dem almaga maý berýärdi.

Obanyň içine mazar ümsümligi aralaşdy. Gurbanmämmet hernäçe gulaklaryny gerse-de, at aýaklarynyň sesinem eşitmedi, tüpeň sesem gelmedi.

Agtygynyň başyny bir eli bilen dyzyna gysyp, beýleki eli bilenem uzyn gamany gaýym gysymlap duran Çary baý, özi bilmezden, hekaýata-rowaýata tutdy:

– Hudanyň şepagaty bilen Hatam taý diýseň adyl, ýukaýürek hemem uruş-gowgany biçak ýek görýän ynsan bolup döräpdir, eşidýämiň guzym, gaýym gulak sal. Şo döwürdäki araplaryň patyşasyna Nowfel diýer ekenler. Ol bedibagt Hatamyň şöhratyna görübilmezçilik edip, köp leşger bilen onuň garşysyna uruş ygylan edýär. «Menem munuň özi ýaly bolup goşun ýygyp urşa girsem köp günäli-günäsiziň gany döküler. Gowusy, häzirlikçe gözüne görünmäýin» diýip Hatam Taý bir dagyň gowagyna girýär-de, gizlenip ýatyberýär. Goşunyň-leşgeriň ne peýdasy, duşmanyňy tapmasaň?! Onsoň Nowfel patyşa jar urduryberýär: «Kimde-kim Hatamy tapyp getirse baş ýüz tylla, nirdedigini aýtsa üç ýüz tylla baýragy bar» diýip...

Birden daşarda güpür-tapyr köpeldi. Keçäniň ujuny çalaja galdyryp yslyp duran Çary baý pyşyrdabrak:

– Şo gylyjy bäräk al! – diýdi.

Gurbanmämmediň çuslugy öňkülerden has çalt boldy. Ýalaw ýaly egri gylyjyň ýalpyldysy bilen dik depedäki tapyrды deň gopdy. Güpürdäp gelen atyň öň aýagy tümüň üstündäki agaçlaryň arasyna gitdi-de, onuň üstündäki dikbaşaşak gaýdaýdy. Saýry dildäki sesiň zaryn hem sögünçli çykanyny Gurbanmämmed aňşyryp ýetişdi. Hasanaklap galjak bolan çypar ýüz diklenip ýetişmänkä, Çary baýyň aşakdan zarp bilen ýokary sünjen gylyjy iki çatalbanyň arasyndan girdi. Soňy iniňi tikeneklediji uwwulda ýazan iňňildi tas gulaklary gapypdy. Aşak joralanyp gaýdýan gany görende, onuň ysy burnyna uranda Gurbanmämmediň tas zähresi ýarylypdy. Oňa deňijem daýaw ýaby ýerinden galyp aýagyny sogurjak bolanda iki agajyň arasyndan ýokary galyp ugran ýogyn injigiň topugyndan Çary baý gylyjy aýlap saldy. Janhowuljyna çarpaýa galjak bolan ýaby uwlap ýatan eýesiniň üstüne galyp boldy.

Gurbanmämmediň göwnüne gulaklary şaňlaýan, gözleri garaňkyraýan ýaly boldy.

Maly, ylaýta-da aty-gylýaly gowy görýän atasynyň günäsiz janaweri parçalamagynyň sebäbine düşünmänkä, garrynyň özi

dillendi:

–Ýagyrnysyna duşman müdürip gelen at-ulagam abat goýulýan dälidir, soňundan özüňe hyzmat etmejek bolsa.

– Hawa, onsoň? – Ol atasynyň göýä hiç zat bolmadyk ýaly ap-arkaýyn ses bilen hekaýaty dowam etdirişine öwelip galdy. – Onsoň, ýaňky Nowfel patyşa jar üstüne jar urduryberýä. Hatam Taýam ýatyr diýýä dagyň şo gowagynda. Bir gün diň salsa daşardan bir hümrüdi gelýämiş. Ätiýaçdan jyklasa, bir garryja baba bilen onuň kempiri odun ýygnap ýörmüşler. Kempir aýdan: «Biz garybyň bagtyna şu wagt Hatam Taý sataşaymasa bolmaýamy?». Äri soran: «Ýeri, sataşdam-da ynha, ony nädersiň?». Onda aýaly: «Şonam bileňokmy, garry çal, niçezar bir arka odun tapylarka diýip selpäp, soňam ony deger-degmezine satyp ömri ötürjek?! Hatam duşaysa, bilýämiň, sanalgymyz tükenýänçä elpe-şelpe ýaşajagymyzy? Tutar äkideris patyşan ýanyna, alarys baş ýüz tümen tyllasyny».

Äri onuň agzyna ýumruk çenän: «Goýup otur, akyly çaşan kempir»...

Çary baý Gurbanmämmediň egnine batlyja şapbat bilen kakyp goýberdi:

– Näm bolýar-aýt? Näme, gan göreňde titiräberer ýaly, sen naçarmy? Döwri şeýle boljak bolsa, kim bilýä ganyň içinde aýakýalaňaç gezmeli boljakmy...

Gurbanmämmedet özüne gelen ýaly boldy.

Çary baý özüniň soňuny ýene häki rowaýata ýazdyrdy:

– Bu gürrüňleri Hatam Taý gowagyň içinde eşidip oturan. Birdenem onuň göwnüne bir hikmet gelen: «Eger meň delalatym degýän bolsa, nämüçin bu iki garry ýaşynyň soňunda ýeter-ýetmezçilikden horlanmaly?! Gel, çykaýyn-da, häzir şulary agyr günden dyndaraýyn».

Ol gowakdan çykyp ýaňky är-aýalyň ýanyna barýar: «Ynha, men Hatam, ýörüş meni patyşan ýanyna eltiň-de, sylag-serpaýyňyzy alyň!». Aňk-taňk bolan iki garry heniz özüne gelip-gelmänkä: «Amatyna salyp bolmazmyka Hatamy» diýip aňtap ýören bir bölek atly döküläýýär bärlik. Görseler, Hatam dur ynha! «Kyn işimiz aňsat boldy» diýip, at öňüne salyp ugranlarynda Hatam ýaňky iki garra: «Sizem yzymyzdan galmaň!» diýip ümleýär. Barýalar

köşge daýyrdasyp. Patyşa soran: «Hatamy haýsyňyz tutup getirdiňiz?». Murty pezzik nökerbaşy abşarylyp orta çykan: «Bizden özge kim getiribiler öýdýäňiz?, Biz tutduk muny». Ýene bir özüne göwni ýetýän gapdaldan zomap: «Patyşahym, şo baş ýüz tyllany bäräk oklaň, biz getirdik». Patyşa sermisal bolup durka Hatamyň özi dillenen: «Patyşahy-älem, meni tutup getiren-ä ho çugutdyryp duran iki garry, näme serpaý-sylagyň bolsa şolara eçil!».

Nowfel patyşa geň galyp: «O nähili? Ýel gelse ýykyljak iki garryň saňa nädip güýji ýetsin?». «Gep gara güýçde däl» diýip, Hatam Taý bolan wakany gürrüň berýä weli, Nowfel patyşa «Seň bu ýürekýukalygyň, adama gadyr goýşuň, bilen jeň edip seň garşyňa uruş başlaýşym hebes eken» diýip, Hatamy-ha özüne wezir edýär, ýaňky iki garra-da baş ýüz tümen berýär. «Bulara-da ýalan hakyny beriň!» diýip, «Tutup geldik» diýip galat sözlänleriň hersiniň garnyna on gamçy urdurýar. Ine, nähak urşuň zyýany-peýdasy şeýleräk bolýan eken...

Wagt geçer. Çalgöz wagty kükregine giren rowaýaty Gurbanmämmet ömrüniň soňky pillesine çenli hijem unutmaz.

Eriň üstünde ýene goh-galmagal asmana galdy. Keçäniň bir ujuny diňe göz görer ýaly çalaja göterip jyklan Çary baý:

– Hä-k, oglanlar gaça uruş edäýmeli weli – diýip başyny ýaýkady. Birdenem ol:

– Wa-ah, Atajyk molla, seň nä körüň bardy bärde? – diýip zowladanyny bilmän galdy. Juda bilesigelijilik bilen atasynyň gylyjy gaýym gysymlap duran küdüň ýumrugynyň gapdalyndan çala jyklan Gurbanmämmet içini çekenini duýman galdy. Hepbik ýaljak bolup ylgaşlap barýan Atajyk mollanyň ak ýektaýynyň iki syny ýellenip, ony göýä tot-tozanyň içinde gaýyp ýörene meňzedýärdi. Birden-birdenem onuň elindäki uzyn hasa dik depesinde galgap gidýärdi. An-ha, bir duşman atlysy ony gyltyzrak kakdyryp geçdi weli, bende ommadaklap gitdi.

– Häý, bedibagt, galma ahyry ýeriňden...

Çary baý, sesi Atajyk molla ýetäýjek ýaly, boýnuny sozup gygyrdy. «Beýtjek däl» diýýän ýaly ýumruk ýaly garry hasanaklap turdy. Hiç kim ýogam bolsa hasasyny çar töwerege talawlatdy.

– Käşgä seň şo hasaň, gylyç bolsa, häý, aklyly çasan...

Çary baýyň sözünü tassyklaýan şekilli, aňyrdan dazyrdap gelen ala atly duşman howlukman gylyjy aýlap salanda, Atajyk mollanyň ýykylan ýeri gyp-gyzyl boldy.

– Häý, seniň bir...

Gurbanmämmet atasynyň tümden okdurylyp gidenini zordan duýup galdy.

Wagt geçer. Şundan soňky gözde däl-de jigerde galan görnüşler Gurbanmämmet tä gabra girýänçä onuň bagrynda gara daş bolup gatar. Mahal-mahal ymyzgananda düýşünde-de oňa ýazylganlyk bermez.

Atasy zyňylan daş ýaly bolup barşyna gylyjyny şeýle bir aýlaýardy weli, kä hereketlere Gurbanmämmediň gözi ilmänem galýardy. Ana, ol egri biten uly igdäniň düýbüne ýapyryldy-da, oslagsyz gelýän duşman atlysynyň bärei goltugyndan gylyjy aýlap saldy. Aňryk sallanan inçe ýüz, jüýkburun esger jylawy saklamaga ragbat tapman elini gowşadanda, al gan bolan at öňürdikläp gitdi.

Dädebaýyň nädip peýda bolanynam Gurbanmämmet görüp ýetişmedi. Ol Atajyk mollanyň jesediniň gapdalyndan okdurylyp gelşine ýabany pişik bolup, laýdan galdyrylan kepäniň üstüne dyrmaşdy. Gurbanmämmet dyzyna ýumruklanda elleri syzlap gitdi: «Wah, işigaýdan göni nyşana bolarsyň-a sen o taýda».

Ýok, Dädebaý ýeser eken gaýtam. Nämädür gereklenip üçege oklanan ullakan garry töňňäniň aňyrsynda uzyn süýndi derrew. Onuň gapdaly bilen dik göterip gelýän serdesesiniň ujuna egri orak daňylanyny Gurbanmämmet çen etdi. Howa-aýt, ine, ol atyny edil kepä ýanaşyk sürüp gelen leşgeriň depesinden serdessäni uzadyp bir çekdi weli, bokurdagynyň ýumrusyndan egri orak ilen adam kellesini yza bir gaňran ýaly etdi-de, arkanlygyna palaç gaýdana döndi. Gurbanmämmet dal atyň ýalyny ezen gany görüp, gözünü gyryp-gyryp etdirdi. Soňam ýene nazary bilen Dädebaýy gözläp tapdy. Elindäki serdessesi sypan ýygıt eýýäm garatap pyçagyny häzirläpdi. Sapy gysga, polady uzyn gezlik çalt işledi. Dädebaý, dodagyny gaýym dişläp bat bilen zyňanda, şuwlap gidişine at üstünde hekgerip barýan esgeriň iki kezbisiniň arasyna galyp boldy. Öňe eglen çypar ýüz, mele

saçlyny jylawy gowşan at ugruna äkitdi. Şol wagtam tüpeň pöwhüldedi-de, ok Dädebaýyň sag egnini syrдыryp geçdi. Özüniň didiwana mündürilenini aňyp, ol üçekden bökdi. Ýöne, nyşanalan ony sypдыrmady. Gurbanmämmet demini tutup, hyrçyny dişleýşine gözünü petretди: «Hä-k, bagty ýatana ok deger-ow?!». Emma sap atan ýigit ýapyrylyşyna alnyndaky iki adam gujaklaýmaly garry tuduň köwegine özüni atyp ýetişdi.

Oba içinde: «Öwlüýä tut» diýilýän bu agajyň haçan ekilenini hat-da Çary baýam bilenokdy. Ony hiç kim köwlejegem bolanokdy. Gelip-gelip adam sümäýmeli «gowagynyň» halasgäre öwllirüleni üçin Gurbanmmämet onuň öwlüýädigine häzir çyny bilen ynandy. Sebäbi Dädebaýy çarp urup gözlän leňkebuda meňzeş duşman gaharyna tuduň gür ýapraklarynyň arasyna bir ok goýberip, soňam gapdala tüýkürindi-de, atyny öňe ýorgunlatdy. Söweş eýýäm obaň o çetine ýetip barýardy.

General fon Kaufmanyň ýüzünden gar ýagýardy. Şeýle wagtda onuň gözüne ilmezlikden gowusynyň ýokdugyna ýetik ştab ofiserleri ädiginiň ökjesine däl-de, ujuna basyp ýöreýärdiler.

Gaşy çytyk general ýene bir öwre iç hümletди: «Hut şeýle etmeli! Atly geldiňmi, atyň güýjüni, ýaragly geldiňmi, ýaragyň güýjüni görkez, ikinji ýol ýok! Bu ölkäni! at aýagynyň astynda endiretmeli, ok bilen gözünüň oduny almaly. Ine, şular harby dilde aýdaňda, ýerli halky özüňe çekmegiň iň gowy usulydyr. Diňe şonda bulary rus baýdagynyň astyna ýygnap, howpsuzlygy üpjün edip bolar. Ýöne bu näletsiniňmiş han niredekä?». Ol gözündäki dürbini gapdala aýlanda tas tisginipди.

– Podporuçik Petrakin!

– Men bärde, siziň Alyhezretleriňiz!

General dürbini oňa uzatdy:

– Seret! Görýämiň? Aýt, ok atmasynlar, tutuň-da, göni meň ýanyma getirin!

– Aýdyşyňyz ýaly bolar!

Podporuçigiň aýagynyň tarpyldysy ýitip-ýitmänkä ol ýene dürbini gözüne tutdy. «Allajanlarym bu, atly kimkä? Onuň şar gara atynyň boýnundaky ak ýaglyk nämäni aňladyp biler?

Elbetde, «Maňa degmäň, men parahatçylyk bilen siziň ýanyňyza gelýärim» diýen alamaty.Ýeri, bu niräň adamy, nä maksat bilen ýören adam? Geň, gaty geň!».

Birden gara atlynyň dürbiniň gözýetiminden gürüm-jürüm bolmagy generaly has beter gozgalaňa saldy. Hawa-da, bu ülkede hiç zady geňlär ýaly däl. Çar tarapy ýer ýüzünde iň aýylganç suwsuz çöllükler bilen gurşalan, jümmüşine düşseň aždarha agzyna ilenden enaýy bolmadyk bu ülkäniň görkezen külpeti ýatdan çykar ýaly bolan däldir. Bo-how, bu Hywa hanam özüni, hamana, asmandan inip, ýeriň göbeginde oturan sarsmaz memleket däldirin öýdenog-ow, al kakмыш! Hany göreli, gözüňiz näme görerkä? Şazada Bekowiç-Çerkasskiniň başyna salan gününüzizi on esse, ýok, ýüz esse beter edip özüňize görkezmesem meňem fon Kaufman bolmadygym. Ýok-how, bular öz döwründe bärlik ugradylan ilçiler şazada Urusowy, Liharyowy, Artýom Wolinskini, Florkony, Benewskini itçe-de görmediler-ä. Ýa-ha öldürdim-göldürdim etdiler, ýa-da hajyk-hujuk bilen başlaryndan sowdular. Indi nädäýerkäňiz? Ýanyp ýatan çöllükden 45-50 gradus yssyny süňňüne siňdirip, Daşkentden 890 wýorst1 ýol, Kawkazdan 1 müň wýorst,

Orenburgdan 1395 wýorst ýol geçip Hywa gelen otrýadlar nädersiňiz Beýik Pýotryň doglan gününüň 201 ýyllygynda siziň şu sarsmaz hasap edýän galaňzyň iň belent minarasynda ýeňiş baýdagyny pasyrdadaýsa?!

– Ygtyýar ediň, siziň Alyjenabyňyz!

Podporuçigiň nädip peýda bolanyny duýman galanyna gaharlanan ýaly, generalyň öňem çytryk ýüzi has-da çatyldy. Ýöne Petrakiniň yzynda duran saýry kişini görüp, geňirgenmesini gizläp bilmedi:

– Ýeri?! Bu getireniňiz kim eken? Söweşiň öňýany at alakjadyp ýörmesi nämäň nyşany?

– Siziň Alyjenabyňyz, «Men amerikaly» diýýär, özem göni siziň ýanyňyza getirilmegini talap etdi.

Fon Kaufman uzynak, saçlary çypardan sara ýakyn, dik ýakaly köýnegi eplem-eplem bolan, jüýkburunrak pyýadany ünsli synlady:

– Kim borsuňyz?

– Mak Gahan, amerikaly.

Generalyň tas erni gyşarypdy:

– Amerikaly?! Örän täsin! Ýeri, bu ýerlere sizi haýsy «tüweleý» getirdi?

– Men Buharadan gelyän, siziň Alyjenabyňyz, meniň işim geografiýany öwrenmek, umuman, jahankeşdelik, onsoňam...

Generalyň sözi hökümlü ýaňlandy:

– Anyk aýdyň! Harby ýagdaýda diňe az sözlüligiň hem takyklygyň talap edilýändigini unutmaň!

– Men «Nýu Ýork gerald» amerikan gazetiniň habarçysy. Harby ýagdaý sebäpli öz tabynlygyňyza hem goragyňyza almagyňyza umyt edip, töwekgellige ýüz urmaly bolanym üçin bagyşlaň! Hemaýatkärliگیňize bil baglaýaryn!

Gaşy çytylan general hüňürdäbräk gürledi:

– Uruşda keseki adamyň köri ýok, ylaýta-da amerikalyňyň.

– Meni häzirlilikçe ýewropaly hasap etmegiňizi towakga edýärim, aslynda men iňlis.

General ýaňsyly ýylgyrşyny gizlejegem bolmady:

– Iňlislere-hä asla gözümüz-gaşymyz çekip duranok...

Birdenem ol haýsydyr bir gelmişek bilen gep otarşyp durşuna namys edýän ýaly dözümlü gepledi:

– Podporuçik, neneň-niçik bolýança öz gözegçiligiňde sakla. Görünmesiz ýerde görnüp, gerekmesiz ýere burnuny sokmasyn, kelläň bilen jogap berersiň, düşündüňmi?

Ýitilik bilen özüniň her bir hereketini sypdyrman, gepini agzyndan gaçmanka gapyp durana weli aýtjak sözünü içinden gaýtalap oňdy:

«Ýewropaly men» diýeniňden çekäý minneti. Sen bu wagşy halkyň içinden aman sypyp, bärlik ýeten bolsaň ýönekeý «çöpjagaz» dälsiň. Onsoňam, kim bilýä, muny selteň tutsaň ertirki gün Senatdamy, ýa Baş Ştabdamy, ýa-da bolmasa Parižde, ýa Londondamy «Fon Kaufman öz harby mertebesine gelişmeýän hereket edipdir» diýip ýepbekläberseler nädersiň?! Gowusy göz astymyzda gezibersin».

General heniz gözden ýitmedik çyparjanyň ýene-de on ýyl soňrak «Oguzlaryň üstüne ýöriş we Hywanyň syndyrylmagy» atly şow-

şowly kitap ýazjagyndan düýbünden bihabardy. Eger ol Mak Gahanyň ýanyndaky gündeligini açyp gören bolsa, şu ýazgylary okardy: «Türkmenler Orta Aziýanyň iň edermen, urşujy halkydyr. Olar Buhara bilen Kaspiniň aralygynda mekan tutup, gündogarda Owganystana, günortada bolsa Persiýa çenli ýaýrapdyrlar. Kaspideňziniň kenarynda ýaşaýan türkmenler balykçylyk, gündogar-demirgazyk türkmenleri bolsa dowardarçylykdyr iri şahly mallary idetmek bilen meşgul. Ýöne olaryň eklenjiniň esasy çeşmesi pürsiýanlary tutup, olary Hywa, Buhara gul edip satmakdan alynýan girdejidir.

Hywa hanlygynda türkmenleriň alty taýpasy ýaşaýar. Ol ýerde ýemrelileriň iki müň baş ýüz, çowdurlaryň üç müň baş ýüz, garadaşlylaryň iki müň, garajalaryň bir müň baş ýüz, alilidir gökleňleriň bir müň baş ýüz, ýomutlaryň on bir müň öýlüsi – jemi ýigrimi iki müň öýli türkmen bar. Her öýde baş jan bar diýip hasap edeniňde-de, olaryň sany ýüz on müň adama ýetýär.

Ganygyzmadan boýun egmezek halk bolan türkmenler hiç wagt kadaly dolandyrylýan döwletiň raýaty bolmandyrlar. Olar hanlara, emirlere boýun egenlerinden ölenlerini gowy görýärler. Her taýpa maşgala ýa garyndaşlyk gatnaşyklary esasynda kiçeňräk böleklere bölünýär. Olara ýaşulular ýa-da serdarlar ýolbaşçylyk edýär. Olarda halk geňeşinden birugsat halkyň ykbalyny kesgitleýän ýa-da dawa-jenjelleri çözüp bilýän dolandyryjy toparlardyr syýasatçy yok. Dogry, serdarlaryň käbir jedelleri çözmäge hukugy bar. Ýöne olar mejbur ediji kanunlary kabul edip bilmeýär. Türkmenleriň arasynda erbetlik we oňatlyk barada örän aýdyň düşünje bar. Halk geňeşi bolsa şol düşünjä hemmeleriň eýermegini gazanýar. Şol sebäplem olaryň arasynda dawa-jenjeller örän seýrek ýüze çykýar.

Hywa hany hiç wagt türkmenleri öz erkine tabyn edip bilmändir. Onuň türkmenleri boýun egdirmäge eden synanyşyklarynyň bary şowsuz tamamlanypdyr. Hanyň türkmenleriň üstüne ýörişi, adatça, aşakdaky ýaly görnüşe eýe bolupdyr. Ol goşun ýygnaý türkmenleriň üstüne gidipdir.

Şol gidişine-de türkmenleriň ýaşaýan ýerleriniň golaýragyndaky howpsuzrak ýerde goş ýazdyryp, berk goralýan berkitme gurupdyr. Türkmenler bada-bat onuň üstüne çozupdyrlar ýa-da

berkitmäniň daşynda at salyp ýörüşlerine gykylyklap, myltyklaryndan ok atyp, oňa wehim salypdyrlar, öz berkitmelerinden çykmaga ýürek eden iki-ýeke han adamlaryny öldüripdirler. Han jogap edip, olary top okuna tutupdyr. Ýöne türkmenler ol oklardan gaty ujypsyz zyýan çekipdir. Han öz berkitmesinden hiç wagt çykmansoň, oňa edilýän hormatam çäkli bolupdyr. Onuň türkmenleri boýun egdirjek bolmaga synanyşygy, tersine, hanyň olara boýun egmegine getiripdir. Şeýle wakalar birnäçe hepdäniň dowamynda gaýtalanyndyr. Türkmenler ol wakalardan lezzet alyp, hanyň gelmegi olar üçin baýramçylyga öwrülipdir. Hanyň ok-däri, azyk ätiýaçlygy azalanda ol bar niýetini puja çykarýan ylalaşyk baglaşyp, uly dabara bilen paýtagtyna dolanyndyr. Türkmenler onuň goş basan ýerlerini aňsatlyk bilen gaýdyp alyndyr.

Hanyň türkmenler bilen ylalaşykda ýaşamagynyň köp sebäbi bar. Türkmenler hana raýat bolmasalaram, onuň başga halklary tabynlykda saklamagyna höwes bilen kömek beripdirler. Olar paç tölemekden boýun gaçyrsalaram, hany içki we daşky duşmanlardan goramaga mydama taýyn bolupdyrlar. Ruslar Hywa hanlygyna howp salanlarynda diňe türkmenler olaryň garşysyna çykyp bildi. Hanyň özi aljyraňňylyga düşüp, gaçan mahaly diňe türkmenler uruşmaklaryny dowam etdirdiler. General Werýowkiniň toplarynyň sesinden zähresi ýarylan han şäheri taşlap gaçanda, golasty hyzmatkärleri bolsa oňa dönüklük edende, hanyň tagtyny öz dogany eýelände ol diňe türkmenleriň arasynda özüne gaçybatalga tapdy...»

Ýöne kyn ýagdaýa düşen mahaly özüne eden hyzmatlaryny, olaryň wepalylygyny, metrligini unudyp, han türkmenleri kanuna boýun egmeýän garakçy adamlar hökmünde ruslaryň önünde aýyplady. Uruş mahaly ruslara ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak üçin geçirilen gepleşikler nahalynda han türkmenleriň hiç mahal oňa gyt tölemändigini indem tölemejekdiklerini özüniň hökmüniň olara ýöremeýändigini bahanalap, türkmenleriň paýyny tölemekden boýun gaçyrdy. Ondan başga-da, öz toplaryny gaýdyp almak üçin han türkmenleri artilleriýasyz tabynlykda saklap bilmejegini, tagtynda rahatlyk tapmajagyny aýtdy. Kaufman şäher boýun egdirilende olja alnan 18 ýa-da 19 topy ulanman

hana gaýtaryp berdi. Bu bolsa ruslaryň özlerine göwünleriniň ýetýändigini görkezýärdi. Hanyň gürrüňini diňläň Kaufman türkmenlerden uruş salgydyny özi ýygnamagy ýüregine düwdi.

Ol ýomutlardan iki hepdäniň içinde 300000 manat ýa-da 41000 funt sterling möçberinde harby töleg talap etdi. Gysga wagtyň içinde beýle köp mukdardaky salgydy töläp bilmejekdiklerini sebäpli özlerine berlen möhletiň uzaldylmagyny sorap türkmenler Kaufmanyň üstüne ilçi ýolladylar. Ýöne Kaufman netinden dänmedi. Ol türkmenleriň üstüne ýöriş etmäge taýynlyk görüp başlady.

Onuň bu gelen karary öz ofiserleriniň birnäçesi tarapyndan berk tankyt edildi. Olar türkmenleriň beýle gysga wagtyň içinde onça salgydy töläp bilmejekdiklerine Kaufmanyň özüniňem aklynyň çatýandygyny, ýöne onuň hanyň aldawyna düşüp, onuň türkmenleri boýun egdirmek üçin düzen planyndaky ýönekeýje ýaraga öwrülendigini aýtdylar. Ofiserleriň pikirine görä, türkmenler öz beren sözlerini hana garanda has gowy ýerine yetirilýär...

Men bu pikirleriň käbiri bilen ylalaşmaýaryn. Meniň pikirimçe, Kaufman hana özüni aldatman, ýagdaýa görä hereket edýär. Hernäme-de bolsa, ol türkmenleriň salgyt tölejekdiklerine şonuň ýaly-da geljekde ruslar bilen gowy gatnaşykda boljaklaryna ynam etmeýär. Onuň pikirine görä, türkmenleri mazaly mynjyradýançaň, olaryň uruşmajakdygyna bil baglap bolmaz. Türkmenlere ýowuzdaramak bilen ol özbeklere göz görkezjek bolýar. Kaufmanyň beýle karara gelmeginiň başga-da bir sebäbi bar. Türkmenleriň garaşsyzlygyny janyndanam eý görmegi Russiýa hökümetiniň ýek ýigrenýän zady. Garaşsyzlyga ymtylýan beýleki halklara-da sapak bolar ýaly türkmenleri bir hökümdara, iň bolmanda Hywa hanyna boýun egdirmek hökmandy.

Meniň pikirimçe, Kaufman ýalňyşypdy. Türkmen halkyny özüne ýakynlaşdyrmak Russiýanyň diňe bähbidine bolardy. Türkmenler başarjaň, gaýdusyz şol bir wagtyň özünde-de ynsanperwer halk. Muhammet hanyň ters düşünjesinden, ýigrenjiden, kemsitmek isleginden eýmenmeýän türkmenler Orta Aziýada eden ähtine ynanyp boljak ýeke-täk halk. Hywa hany bolsa, gorkak ikiýüzli, hezet bilmez adam. Onuň ýüpüne odun çykap bolmaz.

Türkmenler diňe adam söwdasyny edýänleri üçinem jeza mynasyp diýmekleri mümkin. Emma Hywa hanlygyndaky türkmenleriň gapysyndaky gullar özbekleriňkiden az. Onsoňam olar gul söwdasyny edenoklar. Gul söwdasyny Kaspiniň kenarynda ýaşaýan teke türkmenleri edýärler. Olaryň wagşylyklary Wamberi tarpyndan jikme-jik suratlandyrylypdy.

Kaufmanyň türkmenlere bolan gatnaşygynyň nähilidigine garamazdan, onuň bir hereketini aklap bolmaz. Onuň bilen gepleşik geçirmäge on iki türkmeni ol ýesir aldy. Dogry, olar soň yzyna-da göýberildi. Ýöne ylalaşygyň bolmajagyny türkmenleriň düşünmegi üçin olar birnäçe wagt türmede oturmaga mejbur boldular.

Gurbannazar ORAZGULYÝEW Hekaýalar